

Tanulmány

Majoros István

A liberalizmus

A középiskolai tankönyvek mindig is foglalkoztak, s foglalkoznak egy-egy korszak uralkodó eszméivel, jóllehet arra nincs lehetőség, hogy nagy teret szenteljenek e kérdéseknek. Jelen tanulmány ezért a liberalizmus bemutatásával igyekszik szélesíteni az eszmetörténet kereteit.

Általában egyetértés van abban, hogy a kifejezés eredetét a spanyolok 1812-es cádizi alkotmányához kapcsolják, amely liberálisnak nevezte magát, mivel korlátozni akarta az abszolutizmust. Maga a kifejezés azonban a latin *liber* (szabad) szóból, illetve a *liberalis* jelzőből származik, amely a szabad embert jelölte, hogy megkülönböztesse a rabszolgától. Littré francia nyelvész szerint a liberalizmus szabadságelvet jelent. A 19. században, sőt napjainkban is azt nevezik liberálisnak, aki ellenfele a konzervativizmusnak, és több szabadságot követel az egyén számára. S azt is hozzátesszük, hogy a liberális baloldali, haladó, és a szabad verseny, a szabad piac híve. A francia Benjamin Constant számára a 19. század elején a liberalizmus az individuum győzelmét jelentette a despotizmussal, a tekintéllyel szemben. A 20. században F. A. Hayek a szabadságot negatívan határozza meg: a kényszer hiányával, a kényszer alóli felszabadulással magyarázza.

A liberalizmus tehát napjainkig ható eszmei irányzat, s hatását a politikai gondolkodás minden irányzatánál megfigyelhetjük. A 19. század első felében német vagy olasz területen beépült a nacionalizmusba, ugyanezt látjuk a Habsburg Birodalom területén, s így a magyar reformkorban, illetve 1848–1849-ben. De említhetjük a lengyeleket, s még az oroszokat is a szlavofilek és a nyugatosok küzdelme során. S bár a szocializmus az industrializmus elleni harc jegyében szerveződött, a 19. század végén a liberalizmus hatása itt is megfigyelhető. Még konzervatív politikai rendszerek is átvettek néhány gondolatot. Az alapvető emberi és

polgári szabadságjogok pedig a 19. század végén, a 20. század elején minden európai ország alkotmányába bekerültek, olyan tekintélyelvű politikai rendszerben is, mint Oroszország.

A szabadság elvét hármasszóval – szabadság, egyenlőség, testvériség – a francia forradalom tette ismertté, s a liberális eszmék győzelme sokkoló volt. A konzervativizmust ezért már a forradalom éveitől kezdve, majd a 19. századtól napjainkig védekezésre, majd ellentámadásra készítette. A szabadság gondolata azonban régebbi, mint a felvilágosodás vagy a francia forradalom, így a liberalizmus győzelme hosszú, több évszázados folyamat eredménye volt.

A liberális gondolatok születése a középkori városállam szabadságélményéhez, s a kor néhány gondolkodójához kapcsolható. Az észak-itáliai városok, köztük Milánó ki volt téve a pápaság és a német-római császárok harcának, mivel a 12. századtól mindkét fél meg akarta szerezni Európának ezt a gazdag régióját. E városok ezért hol a császárság, hol a pápaság ellen harcoltak, hogy megvédjék függetlenségüket és garantálják a város polgárainak, tehát az egyéneknek a jogegyenlőségét, biztonságát, tulajdonának védelmét. Hasonló folyamatok a kontinens északi részén is lejátszódtak: Flandriában, az észak-német városokban, Angliában és Franciaországban. Ez utóbbiaknál a szabadságot már a nemzeti monarchiák királyi abszolutizmusával szemben kellett újrafogalmazni. A pápaság és a császárság, illetve a nemzeti monarchiák elleni harcban alakult ki tehát az a szellemi, politikai mozgalom, amely a csiráját jelentette a 19. század végére megjelent plurális politikai berendezkedésnek. E folyamatban a politikai gondolkodók szerepe is jelentős.

Mindenekelőtt a skolasztika megalapozóját, Aquinói Szent Tamást kell megemlíteni, aki már felvetette az emberi, egyéni jogok problémáját, s azt is, hogy a fejedelmet a népnek kell megválasztania. Ha viszont a megválasztottak visszaélnek hatalmukkal, jogosnak tartotta az engedetlenséget. Elismerte a nép jogát az ellenállásra, még a király megölésére is, ha megsértette az isteni törvényeket. Nézeteivel nagy hatással volt a felvilágosodás olyan jeles képviselőjére, mint John Locke. Szent Tamás mellett megemlíthetjük Pádúai Marsilius nevét, akinél az állam és az egyház szétválasztásának a gondolata is fellelhető, s úgy vélte, hogy a zsarnokság kockázatát a választással létrejött mérsékelt kormányzással lehet kivédeni.

A skolasztika által felvetett gondolatokat a reneszánsz idején Machiavelli folytatta. Ő vizsgálta meg először tudományosan a politikum kérdését, a hatalom megszerzése, megtartása és a stabil állam megteremtése szempontjából. Szerinte a fejedelemnek a hatalom érdekében a róka ravaszságát és az oroszlán vadságát kell egyesítenie, s az egyeduralom megszerzése szerencsét, vitézséget, virtust, tehetséget igényel. A hatalom ugyanakkor a fejedelem számára a szabadságot is jelentette. Ennek megszerzési módja azt a reneszánsz szemléletet tükrözi, hogy a szabadság kevesek sajátja, mert csak az erősek, az ügyesek

szerezhetik meg akció közben, zsákmányként. Ennek érdekében a fejedelemnek úgy kell képmutatónak lennie, hogy közben az erényesség látszatát is fenntartsa.

A szabadság értelmezésében alapvető fordulatot a reformáció hozott. Itt már nem zsákmányként jelenik meg, nem anyagi, hanem szellemi természetű, mert az ember a szabadsághoz Isten segítségével jut el. A hívő ember tudatát Isten világítja meg, s aktivizálja benne a szabadságot. Kálvin a szabadsággal kapcsolatban a *felelős* jelzőt is hozzáteszi, mert szerinte az erkölcsi gyökerek, az alapok nélküli szabadságnak nincs sok hitele.

Európa kapitalizálódása során a szabadság fogalma megszabadult Istentől s konkréttá, kézzelfoghatóvá vált. A felfedezésekkel elkezdődött európai vezetésű világkapitalizmus kiépülése az anyagi világ meghódításának folyamata volt, sebben az egyéni kezdeményezésnek meghatározó szerep jutott. Az egyén ráébredt arra, hogy ügyessége, tudása, önbizalma, vállalkozó kedve révén ez a világ megszerezhető, ezért egyéni sikereit szabadsága határainak kiszélesedéseként élte meg. E folyamatban született meg a polgári szabadság, amelyhez az egyén az önmagában való hit, a tudás, az intelligencia révén jutott el, s mindennek az anyagi következménye a meggazdagodás volt. Az egyén ezért szabadságának alapját egyre inkább a pénzben látta, s a vagyon és a szabadság közé egyenlőségjelet tett. A kapitalizáció során a reformáció hatásából Isten mint kezdeti szervező megmaradt, az egyén jelentősége viszont felértékelődött. A protestantizmust ezért a liberalizmus szülőjeként is számon tartják, mivel a szabadságban az egyén személyes felelősségét hangsúlyozza. Több közgazdász is vizsgálta a protestantizmus, a szabadság és a prosperitás összefüggéseit, a legismertebb Max Weber, aki szerint a protestáns etika az angolszász világ felemelkedésének egyik meghatározó tényezője. A protestáns értelmiség a német világban is érzékeny volt a szabadságra, ezért Isten és Haladás összeegyeztethető volt. A német államokban a felvilágosodás nem eredményezett olyan vallásellenességet, mint Franciaországban. A protestantizmus azonban nem a liberalizmus egyik változata. Az erősen katolicizált országokban viszont a liberalizmus a vallás elleni harcban született meg. Franciaországban az alapítók között számos protestáns van, mint Mme de Staël, Benjamin Constant, Guizot, vagy a szabadkőműves Stendhal.

A liberalizmus alapelveit a 17–18. századi Anglia és Franciaország dolgozta ki az abszolutizmus elleni harc során. Olyan politikai berendezkedést képzeltek el, amely biztosítja az egyén függetlenségét, s garantálja, hogy egyik ember se nyomhassa el a másikat. Az angolok úgy vélték, ezt igazán a parlamenti monarchia, és egy mérsékelt kormányzás képes megvalósítani, s e nézetet sokan osztották a kontinensen is. „Az egyéni érdekek az egyedüli valós érdekek” – írja Jeremy Bentham, az angol liberalizmus egyik nagy alakja.

A liberalizmus olyan globális filozófia, amely a gazdaságban, a politikában és a társadalomban is az egyén számára követel szabadságjogokat. Az egyént az állam,

s minden más, egyén feletti kategória elé helyezi. Az igazsághoz a nézetek ütköztetése révén jut el az egyének vitája során, s ennek intézményesült formája a parlament, amelynek ideális változata a kétkamarás, hiszen így jobban lehet egyensúlyozni. A liberalizmus szemben áll a hatalommal, melynek minden abszolút, totális változatát elutasítja, s olyan garanciákat épít be a politika rendszerébe, amelyek megakadályozzák a korlátlan hatalom kialakulását. Az egyik a hatalom megosztása a törvényhozás, a kormány és a bírói testület között, ahogy ezt a felvilágosodás nagyjai megfogalmazták. A másik a decentralizáció, azaz hogy a főváros ne legyen állam az államban. Az eszköztárhoz tartozik a konkurencia elve és gyakorlata gazdaságban, politikában. A hatalom korlátozásának az alkotmány, a politikai játékszabályokat rögzítő dokumentum is fontos intézménye. A liberalizmus számára az alig látható, érezhető hatalom az ideális, mivel szerinte a hatalom önmagában rossz (ezért a liberalizmust az anarchizmus egyik változatának is tartják).

A liberalizmus két elvet hirdet az egyén számára: a legszélesebb értelemben vett szabadságot (szólás, sajtó, gyülekezési, egyesülési, stb.) és az egyenlőséget. A liberalizmus azonban két területen, a törvény előtt és az adózás terén hirdet egyenlőséget. Minden egyéb téren egyenlőtlenséget képvisel, okoz, s ez jelentkezik már a politikában. Egy liberális rendszer politikai életében való részvétel egyenlőtlenséget okozó tényezőkre, főleg a vagyoni, a pénzre épül. Aki azonban teljesíti a feltételeket, az politikai emberré válhat, s részt vehet a politika életében. Egyenlőtlenségekhez vezető tényező a kultúra is, amely azonban mégis fontos mobilizációs tényező. Az érvényesülésre ugyanis vagy az anyagi, vagy a szellemi gazdagság ad lehetőséget. Ez utóbbi területen a polgári társadalomba való belépést az érettségi vizsga tette lehetővé. A vagyoni és az intelligencia szerepét egy liberális társadalomban az angol Macaulay és számos kortársa kiemelte, eszerint egy ország kormányzásában e két tényezőnek van meghatározó szerepe. A liberális elvek letéteményesének az angolok a középosztály tagjait tartották, mivel sem a szegénység, sem a nagy vagyoni kísértései nem befolyásolják őket. Úgy vélték, a középosztály szüntetheti meg az osztálykülönbségeket, a hierarchiát, s mindenki számára megnyithatja a gazdasági, társadalmi, politikai felemelkedés kapuit. A modern, haladó, középosztályi társadalom programját tehát a liberalizmus fogalmazza meg. S míg a jogi egyenlőséget minden egyén számára biztosítja, a politikában csak az anyagi vagy a szellemi vagyonnal rendelkező elit szabadságát valósítja meg. A liberalizmus ezért nem demokrácia, jóllehet ez utóbbi a liberalizmus alapvető szabadságai nélkül nem működik. A liberalizmus két ellenféllel harcol: a múlttal és a jövővel, az abszolutizmust jelentő *ancien régime*-mel és a minden felnőtt polgárt politikai emberré tevő demokráciával. Liberalizmus és kapitalizmus egymást feltételező fogalmak, bár a kapitalizmus működhet liberalizmus nélkül is, ez esetben az egyetlen szabadság a magántulajdonhoz való jog. Hosszabb távon azonban kapitalizmus nincs meg liberalizmus nélkül.

A 19. század, s főleg a második fele a liberalizmus győzelmét hozta. Alapelvei között első helyen kell említeni az egyéni érdeket. Ennek az a liberális meggyőződés az alapja, hogy az ember egyszerre önző és racionális, így képes céljai elérésére. Az ember alapvetően önző természetének hangsúlyozása főleg az angol politikai gondolkodásban jelentkezik. Hobbes szerint ez a tény államok és egyének között erőszakot, zűrzavart eredményez. Hume már intelligens egoizmusról beszél, ami egyensúlyt teremthet. Az önérdék a gazdasági liberalizmus atyjánál, Adam Smithnél sem vezet káoszhoz, ellenkezőleg, szabályozott gazdasági folyamatot hoz létre. Nézeteire hatott Mandeville *A méhek meséje* című munkája is, ahol a szerző szerint az ember a saját vágyainak a kielégítésével az egész társadalmat gazdagíthatja. Az egyéni önzés azonban a liberálisok szerint nem zűrzavart, hanem harmóniát teremt a konkurencia elvének a segítségével. Ez annak ellenére így valósul meg, hogy az önzésben az is benne van, hogy az egyén a megszerzett előnyeit, helyzetét megpróbálja monopolizálni. Hogy ez ne következzen be, a konkurencia elvének is érvényesülnie kell a szabadságnak, hogy a konkurencia hatékonyan működhessen és betölthesse harmonizáló szerepét. „*A konkurenciát lerombolni olyan – írja a francia Frédéric Bastiat –, mintha megölnénk az intelligenciát*”. A legfőbb törvény a kereslet–kínálat mechanizmusa, a piacgazdaságé, ahol az egyén szabadon választhat, még akkor is, ha a munkáltató elküldi a munkavállalót, mert úgyis talál magának új munkahelyet. E rendszerhez hozzátartozik a felelősség elve is. Az egyén élhet a szabadságával, s bármit megtehet, a tévedésének, hibáinak azonban következményei vannak. A fentiek alapján működő rendszer a liberálisok szerint egyensúlyt hoz létre a gazdaságban, és mivel automatizmusnak tartják, az egyensúly hiányát átmenetinek tekintik. Az előbbiekhöz tartozik még a tulajdon tisztelete, mivel a tulajdon a szabadság garanciája.

Nézzük meg ezután, mi jellemzi néhány ország liberalizmusát.

Franciaországban az 1830-as júliusi forradalom liberális politikai berendezkedést hozott létre. Hasonló változást eredményezett Nagy-Britanniában az 1832-es választójogi törvény, amely egyszerre jelentette az *ancien régime* végét, s a liberális politikai szisztéma győzelmét. E nyugat-európai változások egy liberális és egy konzervatív Európára osztották a kontinentet, és ez hatalmi szinten is megjelent. 1833-ban a kelet-európai nagyhatalmak tömbje alakult meg, a következő évben pedig Anglia, Franciaország, Portugália és Spanyolország lépett szövetségre. Ennek ellenére a liberalizmus terjedt, s a 19. század második felében, a 20. század elején a kontinens keleti felén, sőt a gyarmatosítással az Európán kívüli világban is megjelent. Oroszországban II. Sándor reformjai az 1860-as években már kimondták a törvény előtti egyenlőséget, de igazán 1905 után beszélhetünk kezdetleges liberalizációról, mert megjelent a parlamenti szisztéma. Az angol gyarmatokon – például Indiában – is megtaláljuk a liberalizmus hatásait, s ennek egyik jele 1885-ben a Kongresszus Párt

megalakulása. A liberalizmus terjedése azonban nem jelentette azt, hogy az adott politikai rendszer liberálissá vált volna. Inkább a konzervativizmus rugalmasságáról van szó, mert az egyénre vonatkozó szabadságjogokat beépítette rendszerébe, de az egyén feletti kategóriák maradtak a meghatározóak. A liberalizmus elterjedése ellenére sem mondhatjuk azt, hogy Európa uniformizálódott, mivel országonként vannak eltérések.

Angliában a liberalizmus eredetét a *Magna Chartára* vezetik vissza, de igazán a 17. század teremti meg a terjedéséhez szükséges feltételeket: ekkor alakult ki egy olyan középosztály, amely szabadságjogokat követelt magának, majd megfogalmazták és elfogadtatták a hatalmat korlátozó dokumentumokat. Az 1628-as *Jogok Kérvénye* már leírja, hogy egy szabad angol nem lehet bírói ítélet nélkül börtönbe csukni. Az 1679-ben kiadott *Habeas Corpus* aztán véget vetett az önkényes bebörtönzéseknek. Az 1689-es *Bill of Rights* rögzítette a parlament működését, s azt is, hogy a királynak tiszteletben kell tartania a parlament jogait, pénzügyi ellenőrző szerepét. Az 1701-es *Rendezési Törvény* amellett, hogy megfosztotta a Stuartok katolikus ágát a hatalomtól, kimondta: a király nem válthatja le a bírakat, hacsak nem követtek el valamilyen bűnt. Az 1832-es választójogi törvénynek köszönhetően a politikai élet központja a parlament lett, itt hozták a politikai döntéseket, s ez a liberális politikai szisztéma győzelmét jelentette. A 19. században egyértelműen Anglia a liberalizmus modellje, a mintaország, s egyben a liberalizmus terjedésének és politikai gyakorlattá válásának a forradalom nélküli útját is képviselte. (Hasonló úton valósultak meg a liberális reformok Hollandiában és Skandináviában). A 19. század közepén – talán John Stuart Mill a választóvonal – az angol politikai gondolkodás két részre szakadt: az egyik kizárólag a gazdaságra koncentrált, a másik pedig a szűk értelemben vett politikára. John Stuart Mill ismerte fel, hogy csupán a kormányzástól vagy a gazdaságtól egy ország még nem lesz liberális. Ehhez az egész társadalmat kell liberalizálni.

Franciaországban a 18. század közepétől erősödtek fel a liberális eszmék. A francia változat egyben a liberális eszmék terjedésének a forradalmi útját is jelentette, s ehhez hasonló utat járt be az Ibériai-félsziget, Itália, valamint a kontinens középső és keleti fele. A forradalom persze önmagában nem gyógyír. A forradalmi megoldás arról tanúskodik, hogy az adott országnak nincs konfliktuskezelő képessége, ezért kell a legtöbb áldozatot követelő megoldáshoz nyúlnia.

A francia és az angol liberalizmus között az egyik legfontosabb különbség az, hogy a szigetország főleg a gazdaságban, míg Franciaország a politikában elszántabb, dinamikusabb. Angliában egy liberális és egy konzervatív között nincs olyan nagy különbség, mint a franciáknál. Nem véletlen, hogy a konzervativizmus bibliáját – *Töprengések a francia forradalomról* – egy whig párti képviselő, Edmund Burke írta meg. Franciaországban a liberális Benjamin

Constant és a konzervatív Joseph de Maistre között nincs ilyen közeledés. S bár a francia a kereskedelemben a *laissez-faire* híve, ott a gazdaságot inkább a protekcionizmus jellemzi.

Németország sajátos helyet foglal el a liberalizmus térhódítását illetően. 1815 után úgy tűnt, hogy a nemzeti átrendeződés majd a liberalizmus jegyében fog végbemenni. 1848, de különösen 1862 után kiderült, hogy az egységet a konzervatív Poroszország hajtja végre. A nemzeti piac politikai azonosítása valóban egy konzervatív rezsím katonai erejével valósult meg. Az egységtörekvés és a liberalizmus kapcsolata egyébként is ellentmondásos volt. Német hazafiként az egységet támogatta, liberálisként viszont a partikuláris szabadságot kellett képviselnie.

Az európai periférián a liberalizmus egyik mozgóterve az elmaradottság élménye és a fejlett Nyugathoz való felzárkózás igénye. Ehhez még hozzájön a soknemzetiségű birodalmi keret, amelynek szétválasztási kísérleteiben a nacionalizmussal társult liberalizmus is szerepet kap úgy, hogy a nemzet jelenik meg egyéni szinten, s így a liberális reformerek neki követelnek szabadságot. A reformkori magyar liberálisok – köztük Kossuth – például a közösségi, s nem az egyéni érdeket részesítették előnyben. Vannak persze hasonlóságok a nyugattal, hiszen a spanyol liberalizmus éppúgy hagyománytisztelő, mint az angol, s még a vallást sem támadja, mert ez is a hagyomány része.

A 19. század végén a liberalizmus ereje, hirdetése háttérbe szorult, mivel már győzött, vagy legalábbis valamilyen módon beépült a politikai rendszerbe. S ezzel eltűnt az őt éltető feltétel, az abszolút hatalom. Nem véletlen, hogy 20. századi feltámadását a proletárdiktatúra és a náciizmus generálta. Az 1970-es évektől láthatjuk a klasszikus liberalizmus feltámadását Friedrich von Hayek és Milton Friedman tevékenységének köszönhetően. Mindketten a piacgazdaság kiegyensúlyozó szerepét hangsúlyozzák.

A liberalizmus néhány ellentmondása: az irányzat akkor győzött, amikor az állam folyamatosan erősödött, s a törvényhozásban a 19. század végétől már nem egyének, hanem pártok vetélkedtek, s a képviselő alárendelődik a párt- és frakciófegyelemnek. A pártvezérek harca még biztosítja a nézetek konkurenciáját, de az a veszély, hogy a politikai élet egy vezér kezébe kerül. A hatalmi ágak szétválasztása sem jelent mindig garanciát, mivel a többségi párt kormányalakításával a törvényhozás a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá kerülhet. S minél teljesebb a liberalizmus képviselte szabadság, annál inkább korlátozza az egyén szabadságát. Gustave Le Bon a parlamentarizmus egyik veszélyét éppen abban jelölte meg, hogy a törvények szakadatlan gyártásával „...mind szűkebbre szorul az a kör, melyben az állampolgárok szabadon mozoghatnak”. De említhetjük a sajtószabadságot is, amelynek megvalósulása olyan információáradatot eredményez, amely legalább úgy korlátozza – ha nem jobban – az információhoz jutást, mint a sajtócenzúra. E negatív jelenségek persze nem kérdőjelezhetik meg a liberalizmusnak az egyéni szabadságjogok érdekében végzett munkáját.

Ajánlott irodalom

- BAYER József: A politikai gondolkodás története. Osiris, Budapest, 1998
- COLLINGWOOD, Robin G.: A történelem eszméje. Gondolat, 1987
- CONSTANT, Benjamin: A régiek és a modernek szabadsága. Atlantisz, Budapest, 1997
- GYURGYÁK János (szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába. Osiris, Budapest, 1996
- LE BON, Gustav: A tömegek lélektana. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993
- Liberalizmus. *Múltunk*, 1998/3–4.
- LUDASSY Mária (szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991
- Magyar liberalizmus. Válogatta Tőkéczi László. Századvég Kiadó, Budapest, 1993
- MANDEVILLE, Bernard: A méhek meséje avagy magánvétkek – közhaszon, Magyar Helikon, Budapest, 1969
- TOCQUEVILLE, Alexis de: A régi rend és a forradalom. Atlantisz, Budapest, 1994